

**ՐԱՖՅԻՆ ԵՎ ԴԱՐԱԲԱԴԻ ՀԱՅ ԱԶՆՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ ՀԱՅ
ԱԶՆՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Թեև հնադարյան և միջնադարյան հայ ազնվականության ծագումն ու կառուցվածքը խորապես ուսումնասիրված են¹, դեռևս մեծ աշխատանք կա տանելու արդի ժամանակներում այս հասարակական դասի զարգացման շուրջ:

Մասնավորապես Արևմուտքում, գիտնականները մեծապես անտեսել են այս նյութը: Այնուամենայնիվ, կարևոր բացառություն են Կիրիլ Թումանովը և Ռոբերտ Յյուսենը, ովքեր ամենացորդ մվիրվել են արդի ժամանակների հայ ազնվականության մանրակրկիտ ուսումնասիրմանը, սակայն նրանց աշխատանքները գլխավորապես ծագումնաբանական բնույթի են: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Հայաստանին, այդ ժամանակաշրջանում նշված ոլորտի նկատմամբ պատմական հետաքրքրությունը զգալիորեն տուժեց այն գաղափարախոսական պայմանավորումից, որը ստիպում էր ազնվականությունը դիտարկել որպես

¹ Տես **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, Санкт-Петербург 1908 (Armenia in the Period of Justinian, translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by **N. Garsoïan**, Lisboa 1970), **Հ. Մանանդյան**, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում: Արշակունիների և մարզպետության շրջան, Երևան 1934; **E. Kherumian**, Esquisse d'une féodalité oubliée, in "Vostan. Cahiers d'histoire et de civilisations arménienne", 1948-1949, n. 1, էջ 7-56; **А. Г. Сукасян**, Общественно-политической строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963; **С. Toumanoff**, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown 1963; idem, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne, Roma 1976; **Ս. Կրկյաշերյան**, Նախարարներն ու նախարարությունները Հին Հայաստանում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, 10, էջ 60-75; **С. Toumanoff**, Les dinasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIX siècle. Tables généalogiques et chronologiques, Roma 1990; **Գ. Սարգսյան**, Մովսես Խորենացու նախարարական տոհմերի ցանկը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, 3, էջ 73-70:

շահագործող դասակարգ՝ «ավատատիրական» հասարակարգի կուռ կաղապարի շրջանակում:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ չափազանցություն չի լինի ասել, որ արդի ժամանակների ազնվականության ուսումնասիրությունը խոստանում է լինել շատ արգասաբեր: Նախ և առաջ, ըստ իս, այն կարող է նվազեցնել հայ ժողովրդի կերպարի նույնացումը վաճառականի և աշխարհաքաղաքացու կերպարի հետ, որը չի համապատասխանում հայերի հասարակական ընդհանուր կառուցվածքին նույնիսկ ազգային թագավորությունների անկումից հետո: Որքան էլ որ հայ վաճառականները մեծ դեր ունենային ԺՁ-ԺԸ (XVII-XVIII) դարերի համաշխարհային առևտրի մեջ, այն ընդգրկում էր փոքրաթիվ և սփռված հատվածն այս ժողովրդի, որի գերակշիռ մեծամասնությունը կապված մնաց հայրենի երկրին: Ժամանակակից գիտնականներից մեկը նկատում է, որ «...հայերի առևտրական կարողությունների կարծրատիպերը ստվեր են նետում անցյալում այս ժողովրդի ձեռքբերումների վրա որպես ռազմիկներ, որոնք ծառայել են ոչ միայն հայրենի իշխանական տներին, այլև հռոմեական, սասանյան և բյուզանդական կայսրություններին»¹: Հանդգնություն չի լինի ասել, որ այս չափազանցված ուշադրությունը սփյուռքային և առևտրական տեսանկյունից գրեթե համապատասխանում է «ընչաքաղցության և վախկոտության» բացասական հատկանիշներին, որոնք արդի ժամանակներում հաճախ վերագրվում են հայերին²:

Նման կարծրացած նախակերպարն, իրոք, զարմանք է առաջացնում, եթե հիշենք այս ժողովրդի անցյալում վայելած հեղինակությունը: Օրինակ, հնադարյան քրիստոնեական ավանդույթի հանրահայտ պատմիչ Փիթեր Բրաունը նշում է, որ «...ինչպես շվեյցարացի Landesknechten կամ նոր ժամանակների շոտլանդացի Highlanders (լեռնականները), այնպես էլ հայերը մեծ հռչակ էին վայելում երկու կայսրությունների

¹ R. G. Krikorian, From swords to plowshares...back to swords: the Reconstruction of Armenian Martial Identity, "The Annual of the Society for the Study of Caucasias", (6-7) 1994-1996, էջ 29:

² Այս քննարկը շուրջ տե՛ս R. G. Suny, Images of Armenians in Russian Empire, in R. G. Hovannisian (ed.), The Armenian Image in History and Literature, Malibu (Ca.), էջ 105-137 և A. Ferrari, L'eroe, il mercante, il sovversivo: figure dell'Armeno nella cultura russa pre-rivoluzionaria, in A. Pavan, G. Giraudo (a cura di), Le minoranze come oggetto di satira, I, Padova 2001, էջ 180-188:

(բյուզանդական և պարսկական) բանակներում: Նրանք սերում էին մի մշակույթից, որը ծնունդ էր հերոսներ»¹: Այս հնամենի վարկը սերտորեն կապված էր հայ ազնվականության հետ, որի մտավոր կառուցվածքը հիմնավոր նշանակություն էր տալիս ռազմական արժեքներին: «Ընչաքաղցության և վախկոտության» հիմքն իրականում կարող է առաջացած լինել ազնվական տների գրեթե ամբողջական ոչնչացումից հետո, որը մարմնավորում էր հայերի ռազմական առաքինությունները, և նրանց մեջ մոր առևտրական կամ տնտեսական վերաբերմունքի ի հայտ գալով, որն այս ժողովրդին հայտնի դարձրեց ողջ աշխարհում, որոնք, սակայն, ոչ միշտ վայելեցին սեր ու հարգանք: Միգուցե պատահական չէ, որ հայերը շարունակեցին ցուցաբերել երբեմնի ռազմական առաքինությունները գլխավորապես այնտեղ, (ինչպես Ձեյթունում կամ Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում), որտեղ զանազան պատճառներով ազգի ազնվականությունը կարող էր վերապրած լինել, պահպանելով թե՛ ավանդական ռազմիկի խառնվածքը և թե՛ առաջնորդելու կարողությունը:

Այս ամենից զատ, կարծում եմ, որ արդի ժամանակաշրջանի հայ ազնվականության մոր և ոչ լոկ ծագումնաբանական ուսումնասիրությունը լայնորեն կխորացնի մեր գիտելիքը հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության շուրջ:

Անձամբ մի քանի տարի առաջ սկսեցի զբաղվել Անդրկովկասի հայ ազնվականությամբ, թարգմանելով Վենետիկում Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Սեբաստացու կողմից մոտավորապես 1737 թվականին խմբագրված *Դավիթ Բեկի* ապստամբության ժԸ դարի ժամանակագրությունը², իմ հերթին այս նյութին նվիրելով մի քանի ներածական հոդվածներ³: Սույն թեմայի վրա աշխատելով, բնականաբար բախվեցի

¹ P. Brown, *The Rise of the Western Christendom. Triumph and Diversity*. AD 200-1000, Cambridge (Ma.), 1996, էջ 169:

² *Le guerre di Dawit' Bëk, un eroe armeno del XVIII secolo* (ներածություն, թարգմանություն և մեկնաբանություններ), Milano 1997:

³ *Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia. Introduction to a New Study, «Iran & the Caucasus: Research Papers from the Caucasia Centre for the Iranian Studies»*, Երևան-Լայդեն, Brill, 2004, 8. 1, էջ 53-63 [Լույս է ընծայվել նաև. *Armenian Studies Today and Development Perspectives*. International Congress, Yerevan, September 15-20, 2003. Collection of Papers, Erevan 2004, էջ 329-333] և *Մենք մեծ Հայաստանացու իշխանքներս և մելիքներս*. Introduzione allo studio della nobiltà armena in Transcaucasia nel XVIII secolo, in V.

Ղարաբաղի մեկիքներին նվիրված Րաֆֆու հայտնի աշխատությանը, և նպատակահարմար գտա պատրաստել դրա իտալերեն թարգմանությունը, առաջինը արևմտյան լեզվով, որը լույս կտեսնի հետագա ամիսների ընթացքում:

ՐԱՖՖԻՆ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ

Հայտնի հայ գրողի այս աշխատությունը սերտորեն կապված է այն բազում պատմական վեպերին, որոնք կազմում են Րաֆֆու ստեղծագործության ամենանշանակալի մասը: Պատմավեպի ժանրին դիմելը ծառայեց, ըստ Աբովյանի մեծ դասի, որպես առանձնաշնորհյալ միջոց ազգային ինքնության և հայրենասիրության դասեր քաղելու համար: Այնպիսի վեպերում ինչպիսիք են *Ջալալեդդին* (1877), *Խենթը* (1880), *Դավիթ Բեկ* (1881-1882), *Կայծեր* (1883-1887), *Սամվել* (1888) և *Պարոյր Հայկազն* (1894, ետմահու) Րաֆֆին նկարագրում է նոր մարդկանց, զերծ անցյալի նախապաշարունմներից ու համակամությունից, որոնց մեջ առատորեն մեղադրվում էր Հայ Եկեղեցու քարոզչությունն այն համոզումով, որ ազատագրման միակ ուղին զինված դիմադրությունն է, որին սակայն պետք է նախորդեր ժողովրդի մեջ համբերատար պրոպագանդան: Ազդեցությունն այս պատմավեպերի, որոնց միջոցով Րաֆֆին մղում էր իր հայրենակիցներին ազատագրական շարժման, գործելու նաև զենքը բռունցքների մեջ, առանց սպասելու դրսից փրկության, իրոք նշանակալից եղավ հայ հասարակության վրա այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ այն տեսնում էր առաջին շոշափելի քայլերն այդ ուղղությամբ: Այս իմաստով Րաֆֆին դարի ամենից ներկայանալի և ազդեցիկ հայ գրողն էր, որը մարմնավորում էր իր ժողովրդի ազգային և միևնույն ժամանակ հասարակական ձգտումները¹:

Սակայն այսօրվա նյութս ոչ թե գրական, այլ պատմագրական բնույթի է: *Խամսայի մեկիքությունները. 1600-1827* աշխատությունն, իրոք, նշված ժամանակաշրջանի Ղարաբաղի և հատկապես նրա

Calzolari, A. Sirinian, B. L. Zekiyan (a cura di), Dall'Italia e dall'Armenia. Studi in onore di Gabriella Uluhogian, Dipartimento di Paleografia e Medievistica, Università di Bologna, Bologna 2004, էջ 181-205:

¹ Տե՛ս L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1967, էջ 57.

ազնվականության, այսպես կոչված *մելիքների*¹, իսկական պատմությունն է: Արդեն *Դավիթ Բելի* մեջ Բաֆֆին շոշափել էր այդ թեման և, իրոք, այս երկու ստեղծագործությունները սերտորեն կապված են միմյանց նախ և առաջ ազգային ազնվականության հանդեպ ցուցաբերած հետաքրքրության և արդի հայոց պատմության մեջ նրա ունեցած դերի համար:

Բաֆֆին կարողացել է իրականացնել այս պատկերը հիմնականում այն փաստի շնորհիվ, որ քաջատեղյակ էր Ղարաբաղի մելիքների պատմությանը, որոնց մոռացության էր մատնել հայ հասարակությունը արդեն ժԹ. դարի երկրորդ կեսին: Հենց ինքը՝ Բաֆֆին հիշում է, որ

¹ Մելիքների մասին, բացի Բաֆֆու միշտ արժեքավոր հանդիսացող գրքերից, չնայած որոշ անձգրտությունների, (համասայի մելիքութունները. 1600-1827. Սիւթեր հայոց նոր պատմութեան համար, Թիֆլիս 1882, տպված նաև նույնի երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987, էջ 417-625, որի ռուսերեն թարգմանությունը՝ (Меликства Хамсы, Ереван 1991) և Ա. Բեկնազարյանցի աշխատությունից, (Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886), ուշադրության արժանի են նաև հետևյալ ուսումնասիրությունները և գրքերը: Առաքել Վարդապետ, Սիւթեր հայ մելիքութեան մասին. I պրակ. Դիզակի մելիքութիւնը. Վաղարշապատ 1913 և Կարապետ Եպիսկոպոս (Տէր Սիմասեան), Հայ մելիքութեան մասին. II պրակ. Դոփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք. Էջմիածին, 1914: Խորհրդային շրջանում մելիքության մասին գրված ոչ բազմաթիվ աշխատանքներից նշենք մի քանի հոդվածներ. Ս. Բարխուդարյան, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, «Բանբեր Սատենադարանի» 8 (1967), էջ 191-227, Հ. Փափազյան, Մելիք Եգանի ընդունարանի վիմագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1985, n 5, էջ 75-78 և Մ. Սարգսյան, Մելիքական բնակելի համկառնայց Տող ավանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, 3, էջ 132-140. Վերջերս լույս տեսած գործերից նշենք. Ա. Լույան, Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երևան, 2001, և Ա. Մաղալյանի հոդվածները. Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարյանի տոհմածառը, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», 2003, 1-2, էջ 11-14, Ջրաբերդի գավառի տիրական Մելիք-Իսրայելի տոհմածառը, «Հայոց Պատմության հարցեր», 4, 2003, էջ 36-40, Արցախի Գիւլիստան գավառի տիրական Մելիք-Բեգլարեանների Հնդկաստանի ճյուղը, «Հանդէս անսորեայ», 2004 (1-12), էջ 475-491, Արցախի Գյուլիստան, Ջրաբերդի և Դիզակի գավառների մելիքական տների տոհմածառերը, «Բազմավէպ», 2004, էջ 93-121. Արևմտյան հայագետներից այս թեմային անդրադարձել է Ռ. Հյունսենը իր մի քանի հոդվածներում. R. Hewsen, The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study, «Revue des Etudes Arménien», 1972, n. 9, էջ 285-329; The Meliks of Eastern Armenia II, 1973-74, n. 10, 282-300; The Meliks of Eastern Armenia III, 1975-76, n. 12, էջ 219-243; The Meliks of Eastern Armenia IV, XIV (1980), pp. 459-470; Three Armenian Noble Families of the Russian Empire [The Meliks of Eastern Armenia V], «Հասկ», 1981-1982, էջ 389-400; The Meliks of Eastern Armenia VI: the House of Aghamaleanc', «Բազմավէպ», 1984, էջ 319-333:

մինչ 1882 թվականին իր աշխատանքը կամաց-կամաց լույս էր տեսնում Թիֆլիսի «Մշակ» օրաթերթի համարներում, ծանոթները նրան հանդիպելիս ասում էին՝ «Լավ է», բայց ապա հետևում էր հարցը. «Որտեղի՞ց ես քաղել այդ տեղեկությունները... Այս հարցի մեջ, որ ինձ հաճախ էր ուղղվում, զգացվում էր մի տեսակ կասկած, անվստահություն... ծանոթներիցս ոմանք նույնիսկ հարցնում էին: ... Եթե իրոք ունեցել եմք Ղարաբաղի այդ իշխանապետությունները, ինչու՞ չգիտեիմք այդ մասին...»:

Այս աշխատության հրատարակությունից հետո մինչդեռ Ղարաբաղի մելիքների պատմությունը վերջնականապես հայերի, հատկապես արևելահայերի, ազգային հիշողության մաս կազմեց: Ի դեպ, մի քանի տարի անց (1886) Պետերբուրգում հրատարակվեց մեկ այլ եզակի աշխատություն, որը շոշափում էր գրեթե նույն նյութերը: Խոսքը վարդապետ Մակար Բարխուդարյանի արդի հայերեն թարգմանությամբ *Գաղտնիք Ղարաբաղի* հատորյակի մասին է, որի գրաբար բնօրինակը ենթադրվում է, որ գրվել է ոմն Ապրես Բեկնազարյանցի կողմից: Այն հիմնականում նվիրված է շրջանի ազնվական ընտանիքների տոհմաբանությանը, որի ստույգ լինելուն թերահավատությամբ են վերաբերվել շատերը, այդ թվում և Բաֆֆին:

Խամսայի մելիքությունները աշխատությամբ Բաֆֆին ձգտել է վերականգնել արդի հայ պատմության կարևոր էջերից մեկը: Եւ ոչ թե սոսկ ուսյալ ոգու մղումով, այլ քաղաքական և մշակութային այնպիսի ծրագրի շրջանակում, որն ուղղված է ժամանակակից հայ ժողովրդի հաստատմանը. մի ժողովրդի, որն իրազեկ է իր անցյալին, բայց միաժամանակ միտված է ապագայի կերտմանը: Այս աշխատությունն, ուստի, պետք է ըմբռնել Բաֆֆու գաղափարական կողմնորոշման լույսի ներքո: Նա համոզված էր, որ Հայաստանի քաղաքական վերածնունդը կարող էր տեղի ունենալ ոչ թե մեծ տերությունների (և ոչ իսկ Ռուսաստանի) միջամտությամբ, այլ միայն իր ժողովրդի ինքնուրույն գործողությունների շնորհիվ, որոնք նախ և առաջ պետք է հիմնված լինեին կրթության ընդարձակ գործունեության, ինչպես նաև ինքնապաշտպանության գործուն գարգացման վրա: Այս առումով Ղարաբաղի մելիքները, որոնք պահպանվեցին ԺԸ. (XVIII) դարի ողջ ընթացքին և մասամբ ԺԹ. (XIX) դարի առաջին տարիներին, իրենց ռազմական և ժողովրդին առաջնորդելու ունակությամբ կազմում են արտասովոր հետաքրքրության ուսումնասիրության առարկա: Բացի դրանից,

ինչպես երևում է նրա ազգանունից (Մելիք-Յակոբյան), Րաֆֆին սերում էր արևելահայ ազնվականական այս ընտանիքներից մեկից¹:

Այս բոլոր գործոնները նրան մղեցին ձեռնարկելու երկար հետազոտություն այդ բնագավառում մի ճանապարհորդությամբ, որը սկիզբ առավ 1881 թվականի հուլիսի վերջին Թիֆլիսից, որտեղ Րաֆֆին բնակվում էր ինչպես ռուսական կայսրության հայ մտավորականության մեծ մասը: Դեպի Ղարաբաղ կատարած այս ճամփորդությունը տևեց երկու ամիս, որի ընթացքում Րաֆֆին հյուրընկալվեց մենաստաններում և ընտանիքներում: Նրան երբեմն ընդունում էին հյուրասեր կերպով, երբեմն էլ մեծ անվստահությամբ, ինչպես ինքն է պատմում *Խամսայի մելիքությունների* վերջում: Այս ամենի արդյունքում գրողը հավաքեց զանազան փաստաթղթեր շրջանի մելիքությունների վերաբերյալ. ձեռագրեր, արծանագրություններ, հիշատակարաններ, տոհմածառեր և բերանացի պատմություններ: Յետագա ամիսներին ուսումնասիրեց այս նյութերը, և 1882 թվականի ընթացքում *Խամսայի մելիքությունները* հրատարակվում է *Մշակի* էջերում: Ջուզահեռաբար, չնայած գրաքննության հետ ունեցած որոշ խնդիրներին, աշխատությունը լույս տեսավ նաև առանձին հատորով², կրկին Թիֆլիսում, որտեղ վերատպվեց 1895 թվականին: *Մշակի* մեջ հրատարակման ընթացքում ընթերցողների մոտ ծագած որոշ հարցերին պատասխանելու նպատակով Րաֆֆին աշխատության վերջում գետեղել էր գործածած աղբյուրների ցանկը, միաժամանակ խոստանալով, որ եթե նյութը լավ ընդունելություն գտներ, ապա մի երկրորդ հատոր էլ լույս կընծայեր, ներառելով այն բոլոր աղբյուրները, որոնց միջոցով կազմել էր առաջինը, և հրավիրելով ամենքին իրեն այլ նյութեր ուղարկել:

Թեև այդ երկրորդ հատորը երբեք լույս չտեսավ և ընդարձակ ու անմիջական հաջողություն գտնելու գրողի հույսը մասամբ հիասթափություն ապրեց, այդուհանդերձ Րաֆֆու այս աշխատությունն աննկատ չանցավ: Օրինակ, Արփիար Արփիարյանը ցանկություն էր հայտնել հրատարակել *Արևելքի* մեջ, սակայն գրաքննական պատճառներով ստիպված եղավ սահմանափակվել ծաղկաքաղերով, որոնք լույս տե-

¹ Տե՛ս R. Hovsen, *The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study*, էջ 308, ծ. 69:

² Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, հ. IX, Երևան, 1987, էջ 696:

սան 1884-1885 թվականերին թերթի զանազան համարներում: Այդ ժամանակաշրջանի հայ գիտնականները, ինչպես Հայկունին և Լեոն մեծապես գնահատեցին *Խամսայի մելիքությունները*, մինչդեռ առավել քննադատական եղավ Գալուստ Շիրմազանյանի դիրքորոշումը, ըստ որի ծայրաստիճան տեղի էր տրված բերանացի ավանդությանը, և, որը 1886 թ. *Նոր դարի* մեջ ընդգծեց որոշ անճշտություններ¹:

Ինչ գնահատական կարելի է տալ այսօր Րաֆֆու այս ուսումնասիրությանը: Պատասխանը կարող է որքան գրական, այնքան էլ պատմագրական բնույթի լինել: Սկսենք առաջին տեսանկյունից: Ըստ իս, խոսքն իրոք արժեքավոր ստեղծագործության մասին է, որի մեջ Րաֆֆու պատմողական տաղանդը ներկա է առաջին էջից մինչև վերջինը, բայց միևնույն ժամանակ առանց երկարաբանությունների, որոնք ընդհանրապես ծանրացնում են հաճախ վեպերը: Հուսով եմ, որ հայի և ռուսի օրինակով իտալացի ընթերցողը ևս այս առումով կկարողանա գնահատել արժեքը:

Պատմական տեսանկյունից ևս այս գործն ունի շատ արժանիքներ: Ինչպես վերջերս անդրադարձավ Ռուանդ Ավետիսյանը, *Խամսայի մելիքություններով* և Ապրես Բեկնազարյանցի վերոհիշյալ *Գաղտնիք Ղարաբաղի* գրքին նվիրված իր մեծ հոդվածով, որի զեղարվեստական արժեքն ընդունելով, այնուամենայնիվ, ցույց է տալիս պատմական անհիմն լինելը², Րաֆֆին մեծ ավանդ ունի հետագա արևելահայ պատմագրության մեջ, հատկապես այն ամենին ինչը վերաբերում է լեզվի գործածությանը³: Իրոք անհրաժեշտ է հիշել, որ մինչ այդ ռուսական կայսրության մեջ պատմական աշխատություններ լույս չէին տեսել հայերեն լեզվով, բացառությամբ Ալեքսանդր Երիցյանցի (1801-1902) *Ներսես Աշտարակեցին* գործից (Թիֆլիս 1877): Իրոք, այնպիսի արժեքավոր գիտնականներ, ինչպիսիք էին Սկրտիչ Էմինը (1815-1890), Քերովբե Պատկանյանը (1833-1899), Գրիգոր Խալաթյանը (1858-1912) և Կարապետ Եզյանցը (Գ. Ա. Եզով, 1835-1905) իրենց պատմական գործերը գրում էին ռուսերեն լեզվով: Մի քանի տարվա ընթացքում

¹ Նույն տեղում, էջ 697-698:

² Նույն տեղում, էջ 396-510:

³ Տես **Ր. Ավետիսյան**, Գրական լեզվամտածողությունը Րաֆֆու գիտական խոսքում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2003, 1, էջ 253-262:

իրավիճակը փոխվեց և լույս տեսան այնպիսի կարևոր գործեր, ինչպիսիք էին հենց նույն Երիցյանցի *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը* և *Կովկասի Հայք ժՅ դարում*, I-II, Թիֆլիս, 1894-1895, Ստեփանոս Բալասանյանի (1837-1889) *Պատմություն հայոց. սկզբից մինչև մեր օրերը*, Թիֆլիս, 1890, Գ. Աղանյանի փաստագրական ծանրաշուք հավաքածուները՝ *Դիվան հայոց պատմության*, Թիֆլիս, 1893-1915, Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի *Հայոց նոր վկաները* (Վաղարշապատ, 1903), Անտոն Կարակաշյանի *Քննական պատմություն հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկութանց*, I-IV, Թիֆլիս 1880-1895, ծանրակշիռ աշխատությունը, մինչև այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են Լեոն (Առաքել Բաբախանյան, 1860-1932) և հատկապես Նիկողայոս Ադոնցը (1875-1942), որն ի դեպ սկզբում գրում էր ռուսաց լեզվով, ապա ֆրանսերենով:

Խամսայի մեկիքություններում տեղ գտած բանավոր և գրավոր փաստերի հավաքածուն իրոք նշանակալից է, ինչպես երևում է գրքի վերջում առկա աղբյուրների ցանկից: Դրանք դարձել են էլ ավելի արժեքավոր, քանի որ այդ աղբյուրներից շատերը, բնականաբար, բանավորները և ոչ միայն, կորստի են մատնվել, ուստի մեզ են փոխանցվել միայն Բաֆֆու աշխատության շնորհիվ: Բացի դրանից, այնուամենայնիվ, հարկավոր է վերագրել այդ աշխատանքին մահ որոշակի բժախնդրություն: Հմուտ պատմաբան չլինելով հանդերձ, Բաֆֆին կարողացել է հավաքել և գործածել աղբյուրները էպես ճիշտ ձևով, թեև ոչ զերծ սխալներից, որոնցից ամենամշանակալին կարծես շրջանի մեկիքական ազգատոհմերին Ղարաբաղից դուրս ակունք վերագրելն է (բացառությամբ գլխավորից՝ Հասան-Ջալալյաններից), որոնց մինչդեռ հետագա ուսումնասիրությունները համարել այդ տեղանքից¹:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Այստեղ կցանկանայի շատ համառոտ կերպով ընդգծել այս աշխատության մի քանի գաղափարական կողմերը: Ըստ իս, *խամսայի մեկիքությունների* մեջ մախ և առաջ նկատվում է ոչ միայն ժամանակագրական, այլև գաղափարական որոշակի հեռավորություն նյութի և հեղինակի միջև: Բաֆֆին ամբողջովին ժՅ. (XIX) դարի երկրորդ կեսի

¹ Stu **R. Hewson**, *The Meliks of Eastern Armenia: A Preliminary Study*, էջ 319-324:

ժողովրդավար մարդ էր: Այս գաղափարական շրջանակը ոչ միշտ էր նրան թույլ տալիս ճշտորեն ըմբռնել, որ դեռևս մեկ դար առաջ մելիքները գործում էին քաղաքական և մշակութային հարաչափերի հիման վրա, որտեղ էթնիկ և ազգային կողմը նվազ կարևոր էր տոհմային և կրոնական կողմերից: Այս տեսանկյունով էլ հավանաբար բացատրվում է Բաֆֆու թերի հակակրանքը վրացիների հանդեպ, որոնք *խամսայի մելիքությունների* մեջ ներկայանում են որպես նվաստներ, անվաստախելիներ և դավաճաններ: Իմ կարծիքով, Բաֆֆու այս վերաբերմունքը էթնիկ անձնական հակակրանքից առավել անդրադարձնում էր Թիֆլիսի հայ և վրացի համայնքների փոխհարաբերությունների վատթարացումը, որը դարավոր դրական համագոյությունից հետո տեղի ունեցավ ժԹ. (XIX) դարի վերջին տասնամյակների ընթացքում հասարակական-տնտեսական պատճառների հետևանքով:

Բաֆֆու գաղափարախոսության մեկ այլ կարևոր կողմն է նրա հակակղերականությունը, որ Յովսեփ Էմինից մինչև Աբովյան քննադատում էր ոչ այնքան Հայ եկեղեցին ինքնին կամ ավետարանական պատգամը, այլ ընչաքաղցությունը, հասարակական, մշակութային և քաղաքական պահպանողականությունը, իշխանությանը հնազանդվելու քարոզչությունը, և մինչև իսկ ազգային հարցի դավաճանումը: Այս տեսադաշտում դրոշմված են այնպիսի եկեղեցականներ, ինչպիսին էր Երից մանկանց վանքի կաթողիկոս Իսրայելը, որոնք հանուն իշխանության տենչի դավաճանեցին իրենց ժողովրդի ազգային հարցը: ԺԸ. (XVIII) դարի վերջին տասնամյակներին հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների մեջ կարևորագույն դեր խաղացած Արքեպիսկոպոս Յովսեփ Արղությանի հանդեպ Բաֆֆին ունի երկզոր վերաբերմունք. գրողը նրան բազմիցս փառաբանում է իր հայրենասիրության, բայց քննադատում իր ծայրահեղ սնամիառության համար (գլ. ԼԸ.): Մինչդեռ Բաֆֆին մեծ խանդավառություն է ցուցաբերում վանականների և քահանաների կերպարների հանդեպ, որոնք իրականացնում են կարևոր ռազմական ձեռնարկներ: Օրինակ, Ավագ վարդապետը, որն առավել հայտնի է որպես Դալի-Մահրազա, որ թուրքերենից թարգմանյալ նշանակում է «խենթ վանական»: Կամ այն եկեղեցականները, որոնք մշակութային կամ քաղաքական ծառայություն մատուցեցին հայ ժողովրդին, ինչպես՝ արքեպիսկոպոս Բաղդասարը, որը վերջին սերունդն էր Աղվանքի կաթողիկոսի, և որին մինչդեռ մյուս աղբյուրները ներկայացնում են բացա-

սական լույսի ներքո իր թերի զարգացածության և ազգականներից առաջնություն տալու համար:

Զժխտելով հանդերձ այս կողմերը, Րաֆֆին գնահատում է նրա վերակազմակերպման աշխույժ գործունեությունը, որ եկեղեցուն, ուստի և հայ ժողովրդին վերադարձրեց օտարին անցած բազում սեփականություններ (զլ. ԽԲ.):

Խամսայի մեկիջությունների մեջ նկատելի է նաև բավականին բարդ վերաբերմունք մահմեդականների հանդեպ. Րաֆֆին ընդգծում է, թե ինչպես հաճախ հայ մեկիջներին հավատարմորեն նեցուկ էին կանգնում շրջանի մի քանի մահմեդական խաները (զլ. ԺԳ. -ԻԳ.): Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Րաֆֆու կարծիքով շրջանի հայ և մահմեդական ժողովուրդների միջև փոխհարաբերությունները կարող են դրական լինել կրոնից դուրս, անձնական կապերի հիման վրա, մինչդեռ իսլամը որպես այդպիսին միտված է կերպարանավորվելու որպես մոլեռանդ և ճնշիչ: Մյուս առումներով Րաֆֆին հայ եկեղեցուն չի վերապահում առանձնապես դրական վերաբերում: Իրոք, իր աշխարհիկ և ազգային տեսանկյունով Րաֆֆին հակառակ էր քրիստոնեությանը, որովհետև այն չափազանց պասիվ էր, և մահմեդականությանը՝ որովհետև չափազանց հարձակողական էր¹:

Այժմ Ռուսաստանի հետ ունեցած փոխհարաբերության մասին: Ընդհանուր առմամբ Րաֆֆին ճանաչում է Ռուսաստանի ունեցած դրական դերը հայերի համար, սակայն մեղադրում է հաճախ Պետերբուրգին, որը գերապատվությունը տալիս է անվստահելի մահմեդական խաներին հայ հավատարիմ մեկիջների փոխարեն, չհատուցելով այն զոհաբերությունները, որ հայերը արել էին հօգուտ Ռուսաստանի այդ պատերազմների ընթացքում: Միևնույն մեղադրանքն ուղղված է զորավար Մադաթովին, որի ռազմական ունակությունները փառաբանելի են, բայց նա, ծագումով հայ լինելով հանդերձ, անտարբերություն ցուցաբերեց իր ազգակիցների կարիքների նկատմամբ, մինչդեռ շատ ուշադիր է եղել իր անձնական շահերին (տես զլ. ԼԶ.):

¹ Տես **K. B. Bardakjian**, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature. 1500-1920*, Detroit 2000, էջ 145:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բաֆֆու միջոցով փոխանցված Ղարաբաղի մելիքների դեպքերն, առանձնահատուկ նշանակության են, թեև վերջնական արդյունքում ծախողվեցին անկախ քաղաքական ինքնություն վերակազմավորելու հայկական փորձերի առումով: Իրոք, խոսքը (Օսմանական Կայսրության մեջ Ջեյթունի դեպքի հետ միասին) ժամանակակից հայոց պատմության մեջ քաղաքական անկախության, ինչպես նաև զինված դիմադրության վերջին վայրի մասին է: Ուստի ԺԸ. (XVIII) դարի երկրորդ կեսին Ղարաբաղի մելիքների անկումը կարելի է համարել ոչ միայն հայ հին ազնվականության կարապի երզը, այլև հավանականության գրեթե բացառումը, որ իր քաղաքական և ռազմական կարողությունների հիման վրա Ղարաբաղը դառնար Պիեմոնտեի կամ Պրուսիայի հայկական տարբերակը, այսինքն ազգային քաղաքական անկախության միջուկ, որի շուրջ կառուցվեր ժամանակակից մի պետություն:

Չնայած իրենց դժբախտ վախճանին, նման դեպքերը նույնչափ զգալի նշանակություն ունեն ժամանակակից հայոց պատմության մեջ, որքան Բաֆֆու աշխատությունը, որին անդրադարձա այստեղ, մշակութային շրջանակում: